

אשר גרוסברג

סירי בישול מנוקבים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בירושלים¹

ראשי פרקים

- א. שבירת כלי חרס שבישלו בו קרבנות
1. רמב"ם: רק אם בישלו בו קרבן חטאת
2. רש"י: גם אם בישלו בו קדשים קלים
- ב. ניקוב כלי חרס שבישלו בו קרבנות
- ג. הממצא הארכיאולוגי
- ד. הנקב אינו קשור להלכות טומאה וטהרה
- ה. הסבר הממצא: סירים שבישלו בהם קדשים קלים
- ו. המקומות שבהם נמצאו סירי הבישול והתחום המקודש של ירושלים
- ז. סיכום

א. שבירת כלי חרס שבישלו בו קרבנות

1. רמב"ם: רק אם בישלו בו קרבן חטאת

כלי¹ חרס שבישלו בו קרבנות היה צריך להישבר בתום הזמן המותר באכילת הקרבן, כפי שנאמר: "וכלי חרש אשר תבושל בו ישבר, ואם בכלי נחושת בושלה ומורק ושוטף במים" (ויקרא ו, כא). פסוק זה נאמר בנוגע לקרבן חטאת שנאכל בעזרה על ידי הכוהנים. ואכן, לדעת הרמב"ם חיוב השבירה מתייחס רק לקרבן חטאת, והכלי נשבר בעזרה; ואילו כלי חרס שבישלו בו קרבנות בירושלים נדרש רק ל"מריקה ושטיפה"².

2. רש"י: גם אם בישלו בו קדשים קלים

לעומת זאת, לדעת רש"י החיוב לשבור את הכלי מתייחס לכל קרבן שנאכל בירושלים (קדשים קלים) והכלי נשבר בירושלים.³

1. עיי' עוד: א' גרוסברג, "סירי הבישול המנוקבים מירושלים ומנהגיהם של 'חברים' ו'עמי הארץ'", חידושים בחקר ירושלים ח (תשס"ג), עמ' 59-71. במאמר שלפנינו כמה שינויים והוספות. תודתי לרב אביגדר נבנצל, רב הרובע היהודי בירושלים, על הערותיו.
2. פירוש הרמב"ם למשנה זבחים יא, ה; הל' מעשה הקרבנות ח, יא; יד.
3. ראה את פירושו לויקרא ו, כא ואת פירושו בחגיגה כו, א ד"ה שאין עושין כבשונות: "אי נמי, יחידים צריכים לדקים אף לבישול שלמיהן יום יום" - ולכן נאמנו קדרים עמי הארץ בין מודיעין וירושלים על כלי חרס "דקים" לומר שנעשו בטהרה הראויה לאכילת קדשים. ראה גם את פירוש רש"י, זבחים צג, ב, למשנה (יא, ד) ד"ה זה חומר, ואת פירושו לפסחים ל, ב ולעבודה זרה לד, א, בנוגע לכלי חרס שאינו יוצא מדי דופיו לעולם. רש"י הסביר זאת על פי הפסוק בויקרא ו, כא, וכך כתב גם בפירושו לפסוק. לפי שיטת רש"י מובן כיצד ניתן ללמוד עניין זה מפסוק זה, שכן הוא מתייחס לכל כלי חרס שבלע קדשים, ולא רק לקרבן חטאת. ואכן, לשיטת הרמב"ם הקשה בעל ברכת-הזבח, (זבחים צה, ב; ראה גם צאן-קדשים שם) מדוע לומדים מחטאת, שלגביה השבירה היא חידוש שחידשה התורה, ולא משאר קדשים (ראה גם את קושיית התוס' זבחים צו, א ד"ה אלא, לגבי כלי חרס שאינו יוצא מידי דופיו לעולם). ליישוב הקושיה ראה חק-נתן זבחים צה, ב; חזון-נחום למשנה זבחים יא, ז; וראה עוד להלן, הערה 7. כדעת רש"י סוברים גם הראב"ד, בהשגתו על הרמב"ם; ורבי עובדיה מברטנורה בפירושו למשנה זבחים יא, ד (ד"ה זה חומר, וראה תויו"ט שם ובמשנה ז). להבנת

לפי התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (ויקרא ו, כא) שבירת כלי חרס שבישלו בו קרבנות היא כדי שלא יבשלו בו חולין. ואולם, על פי הסוגיה בעבודה זרה (עו, א) אסור לבשל בכלי גם קדשים, והסיבה לשבירתו היא כדי שלא לבוא לאיסור אכילת נותר כתוצאה מהשימוש החוזר בכלי, שיגרום לפליטת מה שנבלע בו. רש"י, בפירושו לויקרא (ו, כא) אכן פירש שזו הסיבה לשבירת כלי חרס שבישלו בו קרבנות.

ב. ניקוב כלי חרס שבישלו בו קרבנות

כלי חרס שבישלו בו קרבן חטאת בעזרה והוצא אל מחוץ לעזרה ונטמא שם, אסור היה להכניסו לעזרה לצורך שבירתו שם, אלא היה צריך לנקבו תחילה כדי שיטהר, ורק אחר כך היה ניתן להכניסו לעזרה ולקיים שם את מצות שבירתו (משנה, זבחים יא, ה). גודלו של הנקב שהיה צריך לעשות בכלי שנטמא, כדי שעדיין ייחשב כלי ותחול עליו ההלכה של שבירת כלי בעזרה, הוא כמידתו של "שורש קטן" (זבחים צה, א).⁴ משתמע מכך, שאם גודלו של הנקב היה גדול משורש קטן, לא היה צריך להביאו לעזרה כדי לשוברו שם (אך גם לא קיימו את המצוה). ההסבר שנותן לכך הרמב"ם הוא, שעל ידי נקב שגדול משורש קטן הכלי אינו נחשב יותר כלי, ואילו מצות השבירה של כלי חרס בעזרה חלה רק על כלי.⁵ השיעור "שורש קטן" אינו מוגבל לכלי בגודל מסויים, וזאת בניגוד לכלי טמא, שבו שיעור הנקב שמטהרו תלוי בגודל הכלי ובייעודו, ולטהרת קדרה צריך הנקב להיות "כמוציא זית" (ראה להלן, בפרק ד). ההלכה בדבר גודלו של הנקב שיש לעשות בכלי כדי שכבר לא יהיה צריך לשוברו בעזרה שונה אפוא מההלכה הנוגעת לגודלו של נקב שמטהר כלי חרס שנטמא.

המחלוקת ראה עוד: משנה זבחים יא, ד-ה, ז; תוספתא זבחים י, ו; ספרא, צו, פרק ו, ז-ח (מהדורת וייס לב, ג-ד); בבלי זבחים צו, ב-צ - א.

4. כך לפי הגירסה שבדפוסים, וכך גרסו הרמב"ם (פירוש המשנה זבחים יא, ה, והל' מעשה הקרבנות ח, כא) ובעלי התוספות. אבל כ"י מינכן וכתבי יד נוספים (ראה דקדוקי-סופרים), וכן רש"י, לא גרסו "שניקב בשורש קטן". רש"י פירש, שכוונת המשנה היא "במוציא משקה" (וראה הערת צאן-קדשים, שצ"ל "ככונס משקה"), וראה גם בשיטה מקובצת. שיעור של "שורש קטן" קטן [צ"ל: גדול] משיעור "ככונס משקה" - שבת צה, ב. כל השיעורים האלה קטנים מהשיעור של "מוציא זית" שנדרש לטהרת קדרה, וכלהן.
5. פירוש הרמב"ם למשנה זבחים יא, ו; הל' מעשה הקרבנות ח, כא. בפיהמ"ש כותב הרמב"ם על המקרה שניקב את הכלי "נקב גדול" (כך במהדורת הרב י' קאפח, ולא כבנדפס - "נקבים גדולים"), ואז הכלי "אינו כלי ואינו טעון שבירה בקודש... לפי שהנקב הגדול הוא השבירה". בהל' מעשה הקרבנות כותב הרמב"ם על כלי ש"נקבו נקב גדול מזה" - מכדי שורש קטן - ואז הוא "אינו כלי". משתמע מפסיקת הרמב"ם בהלכות, שדי בנקב גדול מעט מהשיעור של שורש קטן כדי שהכלי לא יחשב יותר כלי שצריך לשוברו בעזרה, אף שהוא יכול לשמש כלי לשמירת זיתים, והוא ראוי לקבל טומאה בשל כך (הל' כלים יט, ב). אמנם ראה חק-נתן זבחים צד, ב, אשר כתב שעל אף שדי בנקב ששיעורו שורש קטן כדי לטהר את הכלי מטומאתו, מכיון שאין הוא ראוי יותר לתשמישו הקודש, אך הכלי נחשב ככלי בהתייחס לקרבן חטאת, היות והוא יכול לקבל זיתים ורימונים. משתמע מדבריו, שרק נקב כמוציא זית יפטור את הכלי משבירה. ראה גם באבן-האזל (הל' מעשה הקרבנות ח, כא) אשר כתב שאכן כוונת הרמב"ם היא לשיעורי הנקבים שכתב בהל' כלים (ט, ב), כלומר שיעור כמוציא זית לקדרה; ורק בנקב כזה אין צריך לשוברו את הכלי בעזרה, ובשיעור זה גם הקדרה לא תקבל טומאה מכאן ולהבא. אבל מכיון שעיקר תשמישה של קדירה הוא לבישול, די בשבר כשורש קטן כדי שתיחשב שבורה לעיקר תשמישה, והוא מטהר אותה מטומאתה הקודמת (לכלים אחרים, שעשויין לאוכלין בלבד או למשקין בלבד, אותו שיעור שמטהר מטומאה הוא גם השיעור שלא ייטמא מכאן ואילך). בחזון-איש (זבחים צד, ב) מחלק בין שבירה בשיעור שורש קטן, שהכלי עדיין ראוי להיות כלי על ידי ייחוד, לבין כלי "שבור ביותר", שרק אז אין הוא ראוי כבר למצות שבירה.

אין זו ההלכה היחידה הנוגעת לכלי שבישלו בו קרבנות שהיא שונה מהלכות כלי שנטמא או שבלע איסור. במשנה (זבחים יא, ז), נאמר על כלים שצלו בהם בשר קרבנות: "השפוד והאספלה (=רשת מתכת לצלייה) מגעילן פחמין", בעוד שבמשנה אחרת (עבודה זרה ה, ב) נאמר על כלים אלו שנקנו מגוי: "השפוד והאספלה - מלבנן פאור (=באש)". הסיבה להבדל בין ההלכות ניתנת בגמרא (ע"ז עו, א): "הכא היתרא בלע, התם איסורא בלע", ורב אשי מסביר בסוף הסוגיה שם: "ודקא קשיא לך, דבעידנא דקא פליט איסורא קא פליט - בעידנא דקא פליט לא איתיה לאיסורא בעיניה". כלומר, שפוד שצלו בו קרבנות בלע בשר היתר, ובזמן שנוצר איסור נותר הבשר כבר לא היה קיים, והאיסור חל אפוא על רקע טעם הבשר שאינו נראה לעין אלא בלוע בשפוד, כפי שהסביר רש"י: "שבתוך דופני הכלי היה בלוע, ומעולם לא הוכר איסורו".

להסבר זה יש להוסיף את הנימוק, שלאחר לינת לילה הבשר נחשב "נותן טעם לפגם", והוא אינו אסור אלא מדרבנן, וכאן לא גזרו על קדירה שאינה בת יומא משום קדירה בת יומא (שם).⁶

השוני בין ההלכה של שבירת כלי חרס שבישלו בו קרבנות לבין ההלכה המורה על שבירת כלי חרס שנטמא ניכר גם במקור ההלכה, שהוא משני פסוקים שונים (על הפסוק ממנו לומדים על שבירת כלי חרס שנטמא ראה להלן, פרק ד).⁷

ג. הממצא הארכיאולוגי

באחד מבורות המים שנחשפו ב"בית המידות" שברובע היהודי בירושלים העתיקה - "העיר העליונה" של ימי הבית השני - נמצאו על קרקעיתו 35 סירי בישול תמימים

6. ראה רדב"ז ה' מעשה הקרבנות ח, יב, יח, בנוגע למריקה ושטיפה של כלים שבישלו בהם קדשי קדשים או קדשים קלים (כל הכלים לשיטת הרמב"ם, ולרש"י רק כלי נחושת). הרדב"ז מסביר ע"פ שיטת הרמב"ם בפירושו למשנה, שהמריקה והשטיפה אינן הגעלה אלא הסרת השמנונית כדי שלא תיעשה נותר, שלגבי הבלוע בכלי, מן התורה מותר למחרת לבשל לכתחילה בסיר, מכיון שהבלוע בכלי נותן טעם לפגם, "ורבנן לא גזרו לבשל בכלי הנותן טעם לפגם לכתחילה, אלא בחוץ, אבל לא במקדש. והטעם, שאין דבר הבלוע בתוך הכלי ונפגם ראוי לקרותו נותר". ועל כן, "כיון דהיתרא בלע, לא צריך הגעלה כשאר כלים הבלועים מאיסור... כי הבלוע נותן טעם לפגם, ואין שם נותר עליו" (רק בשפוד ואסכלה דרושה הגעלה בגלל כח האש). כלומר, אין חשש נותר בבלוע בכלי. כך כתב גם בחסדי-דוד, ראה בהערה הבאה. בהמשך דבריו מצדד הרדב"ז בשיטת הרמב"ם כנגד שיטת רש"י (זבחים צה, ב במשנה) שהמריקה היא הגעלה ברותחין, והוא סובר שכלי המקדש אינם צריכים הגעלה ברותחין כאשר כלי גיעול. ראה גם אבן-האזל (ה' מעשה הקרבנות ח, יב-יד) אשר הביא ראיה לכך משיטת הרמב"ם לגבי כלי גללים וכלי אבנים שאינם טעונים מריקה ושטיפה (ה' מעשה הקרבנות ח, טו) ומקדרה שבישל בה תרומה (ה' תרומות טו, יט, ותשובתו לחכמי לוניל - מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ד, ס"י קן; מהדו' בלאו, ירושלים תשמ"ו, ב, ס"י שמד, עמ' 616-617), שאף היא בלעה היתר, ולשיטת הרמב"ם די לה ברחיצה בלבד ואין צריך להגעילה (ראה לעיל, הערה 3 את שאלת ברכת-הזבח, שקשה עוד יותר לפי הרדב"ז, וראה שם ההפנייה לחק-נתן ולחזון-נחום).

7. גם הכלל ש"כלי חרס אינו יוצא מדי דופיו לעולם" (פסחים ל, ב; עבודה זרה לד, א) לא נאמר בגמרא בהקשר של בישול קדשים. אולם ראה לעיל, הערה 3, את שיטת רש"י שהסביר כלל זה על פי ויקרא ו, כא - בישול קדשים. מאידך ראה חסדי-דוד על התוספתא, זבחים י, ו, שדן בעניין זה לשיטת הרמב"ם, וכתב שהלימוד על כלי שאינו יוצא מדי דופיו נלמד מכלי מדין, או מ"ואותו תשבורו" האמור לעניין טומאה (ויקרא יא, לג; ראה להלן בפרק ד) ולא מקדשים. הוא מסביר כמו הרדב"ז (ראה בהערה הקודמת) שההלכה של שבירת כלי חרס שבישלו בו חטאת ושל מריקה ושטיפה של כלים אחרים אינה מטעם נותר, אלא גזרת הכתוב וחיידוש, ואין בו אלא חיידוש, ולכן לא ניתן ללמוד מהם לנושאים אחרים. לכן גם כלי גללים וכלי אבנים אינם טעונים מריקה ושטיפה (ה' מעשה הקרבנות ח, טו). וכן כתב אבן-האזל (ה' מעשה"ק ח, יב-יד).

סירי בישול מנוקבים מ"בית המידות" ברובע היהודי.

המקור: ראה הערה 8

עשויים חרס משלהי ימי הבית השני, ובדופן של רבים מהם נקב זעיר.⁸ נמצאו גם סירי בישול מחרס כשהם נקובים, ועליהם סימני פיח מעטים המעידים על שימוש קצר או אף חד פעמי.⁹ ממצא דומה נמצא גם בעיר דוד,¹⁰ וכן במבנים משלהי ימי הבית השני שנחשפו צמוד לחומת העיר העתיקה של היום, ממזרח לשער הורדוס (שער הפרחים).¹¹ נמצאו שם כ-150 סירי בישול שבורים, ובמספר שברים נמצאו חורים קטנים שנוקבו בדופן הכלי; וכן נמצאו מספר סירי בישול תמימים שבדפנותיהם נוקבו חורים קטנים. החופרים (י' ברוך וגי' אבני) שללו את האפשרות שהנקבים הם תוצאה של בליה טבעית או שבר מקרי (מידע בע"פ). בדיקתם של סירי בישול מנוקבים ששייכים למכלול של סירי בישול שנמצאו בבור מים ברובע היהודי, אשר מתוארך למאה הראשונה לספירה, מאשרת את ההשערה שהנקבים נעשו במכוון בידי אדם.¹²

ד. הנקב אינו קשור להלכות טומאה וטהרה

נ' אביגד, ובעקבותיו י' ברוך וגי' אבני, שיערו שניקוב הסירים קשור להלכות טומאה וטהרה, ואילו מ' בן-דב קשר את סירי הבישול המנוקבים לאכילת קרבנות ולהלכה המחייבת לשבור את הסיר שבישלו בו את בשר הקרבן לאחר השימוש. שניהם לא השוו את הממצא עם ההלכות בשני נושאים אלו.

8. נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים תש"ם, עמ' 119 ואיור 111.

9. מ' בן-דב, חפירות הר הבית - בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 156.

10. מידע בע"פ שמסר לי אלון דה-גרוט, ותודתי נתונה לו. הסירים נמצאו בשפכים ולא באתרם.

11. י' ברוך וגי' אבני, "עדויות ארכאולוגיות לשכונת בית זיתא בימי בית שני", חידושים בחקר ירושלים ו (תשס"א), עמ' 52-63; הני"ל, "חפירות ממזרח לשער הורדוס (שער הפרחים)", קדמוניות לד, 122 (תשס"ב), עמ' 96-101.

12. מקצת מסירי הבישול התמימים שנמצאו בבור מים זה נמצאו מנוקבים בנקבים קטנים שגודלם אינו מאפשר מעבר זית. צורת הנקבים אינה אחידה, ולעתים יש להם צורת מלבן צר. לכמה מהסירים יותר מנקב אחד. בכמה מהסירים, בצד החיצוני של הסיר שפתי הנקב שלמות, בעוד שבצידו הפנימי הן אינן ישרות ועובי הדופן שבור - הדופן צר יותר במקום הנקב ועוביו גדל בשיפוע כלפי פנים, כך שהיקפו של קצה השיפוע גדול הרבה יותר מגודל הנקב, וגם אינו תואם לו בצורתו. השבר של עובי דופן הסיר מעיד שהנקב נעשה על ידי הקשה זהירה על הצד החיצוני של הסיר, שגרמה לשבר שאינו רגולרי בצד הפנימי שלו. תודתי להלל גבע שהראה לי את ממצא סירי הבישול האלה. לדעתו, הנקבים אינם מעשה מכוון של ידי אדם, והם יכולים להיות תוצאה של גיר קטנות שגרמו לנקודת חולשה שנשברה ויצרה את הנקבים.

ההסבר הקושר את ממצא סירי הבישול המנוקבים להלכות טומאה וטהרה אינו יכול להתקבל, משום שהממצא של גודל הנקבים ומקומם בדופן הסירים אינו תואם את ההלכות הנוגעות לטהרת כלי חרס, כפי שיובהר בהמשך. הסברים אלו גם אינם מסבירים את ממצא הכלים שהשימוש בהם היה קצר, כפי שמעידים סימני הפיח המעטים; וגם לא ברור לפי הסברים אלו מדוע ממצא זה קשור דווקא לירושלים. בנוסף לכך יש לזכור, שלא היה כל חיוב לטהר כלי שנטמא, וכלי כזה יכול היה לשמש לאכילה בטומאה, שהרי גם טמאים צריכים לאכול.¹³

כלי חרס אינם ניתנים לטהרה, אלא יש לשוברם ובכך הם נטהרים, כפי שנאמר בפסוק: "וכל כלי חרש אשר יפול מהם אל תוכו כל אשר בתוכו יטמא ואותו תשבורו" (ויקרא יא, לג); ובמשנה (כלים ב, א): "כלי חרס וכלי נְתָר... ושבירתן היא טהרתן".¹⁴ ואולם, אין צורך בשבירה מוחלטת של הכלי, אלא די בהוצאתו משימוש על ידי ניקובו. המשנה (כלים ג, א) מפרטת את שיעור הנקב שנדרש כדי לטהר את הכלי מטומאתו, בהתאם לגודל הכלי ולייעודו: "שיעור כלי חרס לטהר: העשוי לאוכלין - שיעורו בְּזִיתִים (=מוציא זית); העשוי למשקין - שיעורו בְּמִשְׁקִין (=כונס משקה); העשוי לכך ולכך (=לאוכלין ולמשקין) - מְטִילִין אותו לְחִמְרוֹ בְּזִיתִים. כלומר: לטהרת קדרה, שבה מבשלים אוכל מוצק עם נוזלים - או לפירוש אחר: שלעתים משמשת לאוכלים ולעתים למשקים - גודל הנקב צריך להיות "כמוציא זית" - שזית יכול לצאת דרכו.¹⁵ במשנה שאחריה (שם ג, ב) ניתנים שיעורים לכלי חרס גדולים יותר.¹⁶

שברים של כלי חרס - תחתית ואף דופן - מקבלים טומאה אם הם יכולים להכיל כמות קטנה של נוזלים. כמות זו תלויה בגודלו של הכלי המקורי - החל מכמות מעטה של "כדי סיכת קטן" (סיכת אצבע קטנה של תינוק בן יומו) לכלים קטנים, עד רביעית הלוג לכלים גדולים יותר, ועד לוג לכלים גדולים במיוחד, ובהתאם לדעות השונות של התנאים.¹⁷ היות שכך, צריך מקומו של הנקב שנועד לטהר את הכלי להיות בתחתית הכלי, שאם לא כן הכלי יוכל לשמש כלי מתחת למקום הנקב, והוא לא יטהר על ידו אלא למעלה מן הנקב.¹⁸

סירי הבישול המנוקבים שנמצאו בירושלים נוקבו בדופנם ולא בתחתיתם, וגודלם של הנקבים קטן מגודלו של זית. מסיבה זאת לא ניתן לומר שסירים אלו נוקבו כדי לטהרם מטומאתם.

13. אף שהיו חברים שאכלו חולין בטהרה, אין ההלכה אוסרת לאכול חולין בטומאה, לטמא חולין, או לגעת בטומאה מכל סוג שהוא. ראה: ספרא, שמיני, פרק ד, ח-ט (מהדורת וייס מט, א): "יכול יהו ישראל מוזהרים על מגע נבילות..."; ראש השנה טז, ב. ראה גם עבודה זרה נו, א: "שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל".

14. ראה גם: תוספתא כלים, בבא קמא ז, ט: "ואין טהרה לכלי חרס אלא שבירתו"; ספרא, שמיני, פרשה ז, יג (מהדורת וייס נד, ב-ג); בבלי שבת טז, א ומקבילות; פסחים לב, ב ומקבילות: "התורה העידה על כלי חרס שאינו יוצא מדי דופיו לעולם".

15. ראה עוד: משנה כלים ג, ב: "הֶלְפֵס (= אילפס = מחבת) והקדרה שיעורן בְּזִיתִים"; תוספתא כלים, בבא קמא ב, ב: "העשוי לכך ולכך, כגון הכנכב והאילפס והקדרה... אבל הוא עצמו אינו טהור אלא במוצא זיתים בלבד". וראה את מפרשי המשנה, ובתוספות זבחים צה, א בסוף ד"ה לא שנו (שראשיתו בדף צד, ב). ראה גם משנה כלים ז, ח: "בְּזִיתִית שאמרו - לא גדול ולא קטן אלא בינוני - זה אֶגְרִי".

16. ראה גם שבת צה, ב; נידה מט, א-ב.

17. ראה: ספרא, שמיני, פרשה ז, א-ג (מהדורת וייס נג, ג-ד); משנה כלים ב, ב; תוספתא כלים, בבא קמא ב, א; בבלי חולין נד, ב - נה, א.

18. אליהו-רבה (וחידושי הגר"א במשניות זכר-חנוך שבהוצאת וגשל); משנה-אחרונה למשנה כלים ג, א, וראה במשנה-אחרונה שם ולמשנה כלים ד, ב, שכן דעת הר"ש; וראה גם בבלי שבת צה, ב וברש"י ד"ה הכי הוא דאיתמר, ובפירוש רבנו חננאל.

ה. הסבר הממצא: סירים שבישלו בהם קדשים קלים

מכיון שסירי הבישול המנוקבים אינם יכולים להיות סירים שנטמאו ונוקבו כדי לטהרם, ומאידך גיסא הנקבים נעשו בהם במכוון, נוכל לקבל את ההסבר שסירי הבישול המנוקבים הם סירים שבישלו בהם קרבנות, והם נוקבו בהתאם להלכה המחייבת לשבור כלים אלו כדי לפוסלם משימוש חוזר, כדי שלא לבוא לידי איסור נותר (רש"י). מסייע להסבר זה הממצא של סימני הפיח המעטים שנמצאו על חלק מסירי הבישול המנוקבים, המעיד שהם היו בשימוש זמן קצר, ואולי אף חד-פעמי.¹⁹

סירי הבישול נוקבו בדופנם בנקב שגדול מהשיעור "שורש קטן", אך קטן מהשיעור "כמוציא זית". כנאמר לעיל, משתמע מהגמרא ומפשטות לשון הרמב"ם, שכלי שבישלו בו קרבנות וניקבו בשיעור גדול מעט משורש קטן כבר לא נחשב כלי ולא חלה עליו מצות שבירתו. אם השערתנו נכונה, היא מאשרת את ההבנה שדי בנקב שגדול מעט משורש קטן, ומוסיפה להבדלים שבין טהרת כלי טמא או כלי שבישלו בו איסור לבין כלי שבישלו בו קרבנות גם את ההבדל במקומו של הנקב, שיכול היה להיעשות בדופן הכלי ולא רק בתחתיתו, כפי שעולה מן הממצא הארכיאולוגי. מקום הנקב מצטרף אפוא להבדל בגודל הנקב, בין כלי חרס טמא לבין כלי שבישלו בו קרבנות, ואף הוא נובע מהשוני המהותי בין כלי טמא או שבלע איסור לבין כלי שבישלו בו קדשים, כפי שהוסבר לעיל, בפרק ב.²⁰

כאמור, לשיטת רש"י החיוב לשבור כלי חרס שבישלו בו קרבנות חל על כל קרבן שנאכל בירושלים. אם ההשערה שסירי הבישול המנוקבים שימשו לבישול קרבנות נכונה, מקום הימצאם של הסירים המנוקבים מעיד שההלכה בדבר הוצאת כלי חרס משימוש לאחר בישול קרבנות על ידי שבירתם או ניקובם נהגה לא רק בקרבן חטאת שנאכל על ידי הכהנים במקדש - כדעת הרמב"ם - אלא בכל הקרבנות שנאכלים בירושלים - כדעת רש"י.

תפוצתם של כלי הבישול המנוקבים מעידה לכאורה גם על התחום המקודש של ירושלים, שבו אכלו קרבנות, שלו חשיבות לנושאים הלכתיים נוספים. ואולם, מסתבר שלא הכל נהגו לפי דעת חכמים, ועל כן אף שניתן להסיק מהממצא על התחום שבו אכלו קרבנות לא ניתן להסיק ממנו על התחום המקודש של ירושלים.

ו. המקומות שבהם נמצאו סירי הבישול והתחום המקודש של ירושלים²¹

במשנה (כלים א, ח) נאמר על קדושת ירושלים בהשוואה לערים המוקפות חומה מימי יהושע בן נון: "לפנים מן החומה מקודש מהם - שאוכלים שם קדשים קלים ומעשר

19. לגבי כלי שבישלו בו קרבנות בחג - ראה דעת רבי טרפון, שהיה מותר להשתמש בכלי בכל ימי החג, ואם כן, השימוש המירבי בכלי היה כאורך החג. ראה: משנה זבחים יא, ז; תוספתא זבחים י, ו; ספרא, צו, פרק ז, ב (מהדורת וייס לב, ד); וראה בבלי זבחים צז, א: "כל יום ויום נעשה גיעול לחבירו", וגם עבודה זרה עו, א.

20. לגבי מקום הנקב ראה לעיל, ובהעי' 18, שכלי חרס שניקבו שלא בתחתיתו נטהר מעל מקום הנקב אך לא למטה ממנו, ואת ההסבר לכך - מעל הנקב הכלי כבר אינו יכול לשמש ליעודו המקורי, מה שאין כן מתחתיו. לגבי כלי שבישלו בו קדשים וניקבוהו בדופנו - הוא כבר לא ראוי ליעודו המקורי לבישול, וגם הנקב מהווה סימן היכר ותזכורת שלא ישתמשו בו לבישול (וכדיוקנו לעיל, הערה 5, בשיטת הרמב"ם, שאין צריך להוציא את הכלי לגמרי מדין כלי כמו לגבי טומאה). בנוסף לכך קיים גם הנימוק "היתרא בלע", הגורם לכמה הבדלים בינו לבין כלי שבלע איסור. לכן ניקובו הוציאו מהיותו כלי ומהחשש לשימוש בו, ומקיימים בכך את מצות שבירתו.

21. הנושא של איתור השטח המקודש של ירושלים נדון בהרחבה במאמרי: "תחומיה המקודשים של ירושלים", תחומי יט (תשנ"ט) עמ' 469-487; "התחום המקודש של ירושלים", מפירות-הכרם (כרם-ביבנה תשס"ד). ראה גם את הנספח לערך "ירושלים" - "מקומה של ירושלים וגבולותיה", אנציקלופדיה תלמודית, כה, ירושלים תשס"ב, טורים תרפט-תשיח.

שני.²² לירושלים בשלהי ימי בית שני היו שלוש חומות. הקדומה משלוש חומות היתה "החומה הראשונה", שהקיפה כמעט את כל תחומי העיר של ימי הבית הראשון. מצפון לה היו שתי חומות - "החומה השנייה" שנבנתה, קרוב לוודאי, בימי החשמונאים;²³ ו"החומה השלישית" שנבנתה רק בימי אגריפס הראשון (41-44 לספירה) והושלמה בשנת 66 עם פרוץ המרד. מהמשנה לא ניתן לדעת לפניו מאיזו משלוש החומות שהגנו על ירושלים בשלהי ימי הבית השני אכלו קרבנות.

הקביעה של השטח המוקף חומה שהוא גם קדוש בקדושת ירושלים, ושרק בו היה מותר לאכול קרבנות, ניתנת בתוספתא. התוספתא פותחת בהלכה, שניתנת גם במשנה (שבועות ב,ב), בדבר פרטי הטקס שיש לערוך כדי לקדש שטח שנוסף לעיר. במשנה נאמר: "שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ובנביא ובאורים ובתמים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר... וכל שלא נעשה בכל אלו, הנכנס לשם - אין חייבין עליה." התוספתא מביאה לאחר הלכה זו את דברי אבא שאול: "שתי בצעין היה בירושלים: התחתונה והעליונה" - כלומר, שני חלקים שנוספו לירושלים.²⁴ וזו לשון התוספתא (סנהדרין ג,ב):²⁵

כיזה צד [בדפוס: כיצד] הן עושין? בית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם. הפנימית נאכלת והחיצונית נשרפת. וכל שלא נעשית בכל אילו (=המנויים במשנה שבועות ב,ב) - הנכנס לשם, אין חייבין עליה. שתי תודות שאמרו, בלחמן אבל לא בבשרן.

אבא שאול אומר: שתי בצעין היה בירושלים: התחתונה והעליונה. התחתונה נתקדשה בכל אלו; והעליונה לא קדשה, אלא כשעלו בני הגולה, שלא במלך, שלא באורים, שלא בתומים.

התחתונה שהיתה קדושה גמורה - עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים [בכ"י וינה, בדפוס ובירושלמי נוסף: ומעשר שני; בבבלי: אבל לא מעשר שני]; וחברים - קדשים קלים אבל לא מעשר שני [בבבלי: וחברים אוכלין שם קדשים קלים ומעשר שני].

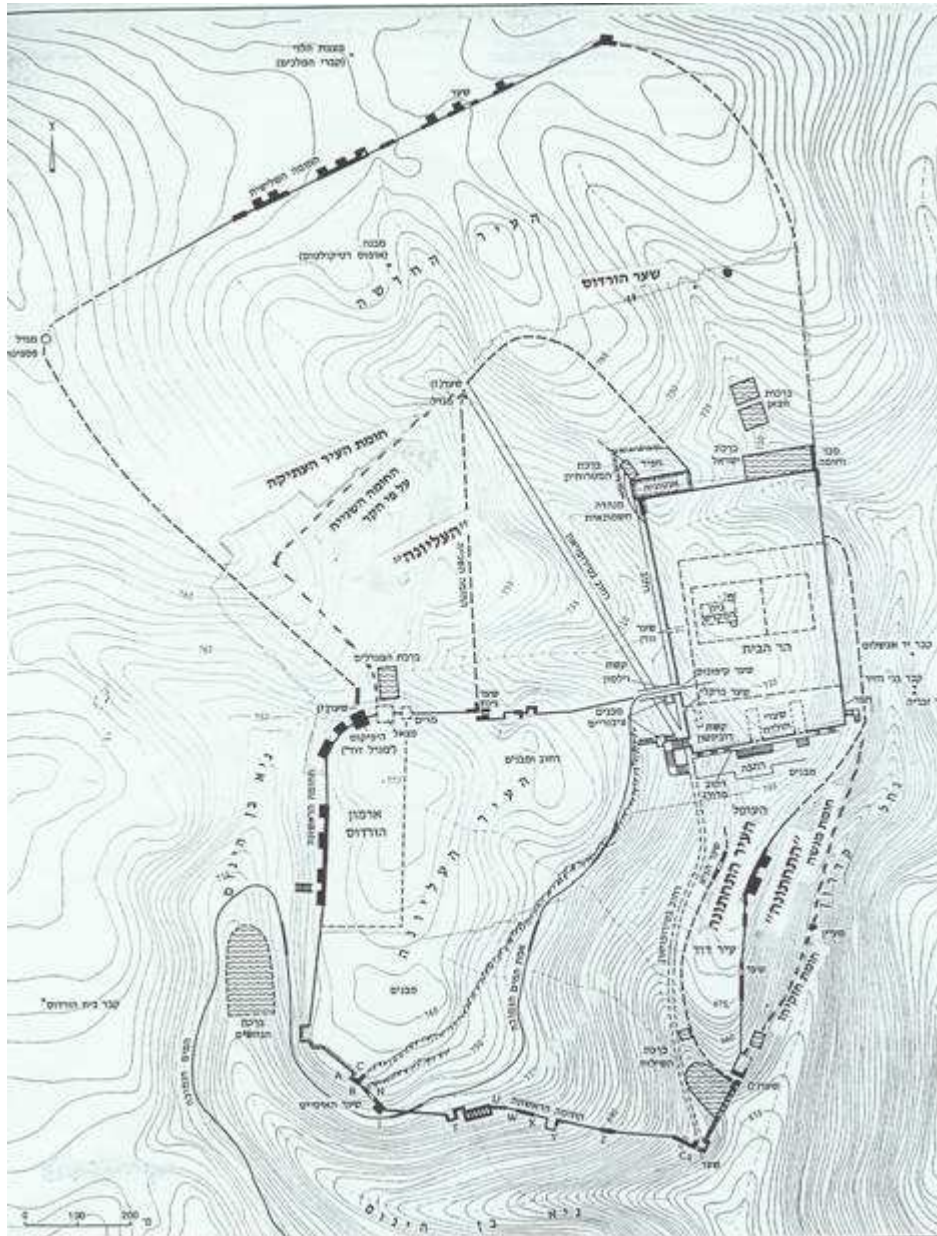
העליונה שלא היתה קדושה גמורה - עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים אבל לא מעשר שני; וחברים [בבבלי: אין אוכלין שם] - לא קדשים קלים ולא מעשר שני. ומפני מה לא קידשוה? מפני שתורפה של ירושלים משם ונוחה ליכבש משם.

22. ראה גם ספרי זוטא ה ב (מהדורת ח"ש הורוביץ, עמ' 228).

23. יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים יד, טו ב [476]) כותב על כיבוש ירושלים בידי הורדוס - בשנת 37 לפנה"ס - שהוא כבש שתי חומות. הכיבוש נעשה מצפון, ושתי החומות יכולות לכן להיות "החומה השנייה" ו"החומה הראשונה". יוסף בן מתתיהו אינו מוסר פרטים על מהלך "החומה השנייה", ולכן רבו דעות החוקרים על מהלכה. לפי הצעתו של הקר (ראה מפה) היא הקיפה את רובו של הצד הצפוני של העיר העתיקה של היום. ראה עוד הע' 16 במאמרי בתחומין (לעיל הע' 21).

24. את המילה "בצעין" שבתוספתא מסבירים המילונים התלמודיים - מוסף הערוך וערוך השלם (בערך "בצעין"), מ' יסטרוב (בערך "בצעין"), ומילון א' בן-יהודה (בערך "בצעין") במשמעות "שתי בצים", היינו: מקום מים שאינם עמוקים, מכונסים ועומדים, כפי שגם משתמע מגירסת הירושלמי "שתי בצים" (בצים), שהיא צורת רבים של בצ'ה. ואולם קשה להלום הסבר זה בהקשר שבו נאמרים הדברים לגבי ירושלים, ויש לראות ב"בצעין" חלקים של העיר. ראה: ח' הירשנזון, "שמות בארץ", ירושלים (מאסף ספרותי בעריכת א"מ לונץ) י (תרע"ד), עמ' 211-197; ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 12, הערה 16 - הכוונה במילה בצעה היא ל"חתיכה", מקום שבו הקרקע מבוטרת או שקועה; י"מ טוקצינסקי, עיר הקדש והמקדש, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' מו; ב"צ לוריא, פרקי ירושלים - מחקרים בקדמוניות ירושלים ויושביה, ירושלים תש"ס, עמ' 20.

25. מהדורת צוקרמנדל ג,ד, עמ' 418; ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ג; בבלי שבועות טו,א; מגילת תענית, הביאור לדי' באלול, בנוסח הכלאיים. גירסת הבבלי בדפוסים היא לפי פירוש רש"י בגמ' בשבועות, וראה בהערה הבאה.

ירושלים בסוף ימי בית שני

המקור: הערך "ירושלים", "ימי הבית השני", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, בעריכת אי שטרן, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' 634.

ההתייחסות לשני החלקים שנוספו לעיר ניתנת בהקשר לאכילת קדשים קלים ומעשר שני. חלק אחד - "התחתונה" - קודש כראוי בקדושת העיר, ועל כן אכלו בו קרבנות ומעשר שני; ואילו החלק השני - "העליונה" - לא קודש כראוי, ועל כן הוא לא היה קדוש בקדושת ירושלים, והיה אסור לאכול בו קרבנות ומעשר שני. מדברי אבא שאול הביאה הגמ' בשבועות (טז, א) ראייה לדעת רב הונא, שיש צורך "בכל אל" המנויים במשנה; ובחסרון חלק מהם, המקום אינו קדוש. ועל כן מעשה הקידוש שעשה עזרא היה "זכר בעלמא", וכך פסק הרמב"ם (הל' בית הבחירה ו, יד).

התוספת "התחתונה" נוספה כאשר היו כל התנאים הנדרשים לקידוש העיר, ובהם: מלך, נביא ואורים ותומים - כלומר, בימי הבית הראשון. לעומת זאת, התוספת "העליונה" נוספה כאשר חסרו מלך, נביא ואורים ותומים - כלומר, בימי הבית השני. היות שכך היתה קדושת "התחתונה" "גמורה" - מוחלטת - והיה מותר לאכול בה קדשים קלים ומעשר שני. לעומת זאת, ב"עליונה", שלא קודשה כראוי, היה אסור לאכול קדשים קלים ומעשר שני. כך נהגו חברים - חכמים שנוהרו בהלכות טומאה וטהרה ובתרומות ומעשרות. עמי הארץ, לעומת זאת, קיבלו את דעת חכמים רק לגבי התוספת "התחתונה", ואכלו שם קרבנות ומעשר שני (כך לפי כ"י וינה והירושלמי),²⁶ אך הם לא קיבלו את דעתם לגבי התוספת "העליונה", ושם הם אכלו קרבנות בניגוד לדעת חכמים.

הכינוי "התחתונה" שבתוספתא מעיד על מקום נמוך ועל קשר אפשרי בינו לבין "העיר התחתונה" של ימי הבית השני. מקום שנמצא סמוך ל"עיר התחתונה" של ימי הבית השני, אשר נוסף לתחומי העיר בימי הבית הראשון והוגן בחומה, נמצא במורד המזרחי של עיר דוד, היא "העיר התחתונה". על שני מלכים - חזקיהו ומנשה - נאמר שבנו חומה חיצונית לעיר. כלומר, הם הראשונים שבנו חומה חדשה, ולא רק שיקמו חומות קיימות של העיר; ועל כן חומה זו הוסיפה לעיר שטח שהיה קודם לכן מחוץ לחומות. על חזקיהו נאמר בהקשר להכנות שעשה להגנת ירושלים מפני צבא סנחריב, שהוא בנה "לחוצה החומה אחרת" (דה"ב, לב, ה). קרוב לוודאי שחומה זו זהה עם החומה שנחשפה ממזרח לחומת העיר הכנענית והישראלית, בתוואי העובר מהקצה הדרומי של העיר ועד מעיין הגיחון.²⁷ השטח שבין חומה זו לבין חומת העיר הכנענית והישראלית, אשר נוסף לתחום המבוצר של העיר כתוצאה מבניית החומה, הוא, ככל הנראה, מקום "בין החומותיים" המקראי.²⁸

על מנשה, בנו של חזקיהו, נאמר שבנה "חומה חיצונית לעיר דויד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים" (דה"ב, לג, יד).²⁹ כלומר, תוואי החומה עבר מהגיחון צפונה, עד

26. נראה שזו גם הגירסה שהיתה לפני ר"י מגאש - ראה חידושי למסכת שבועות טז, א. מאידך גיסא, לפי הגירסה בבבלי שלפנינו, שהיא גירסת רש"י, עמי הארץ אכלו מעשר שני רק בחלק הקדום של העיר התחתונה, ולא בתוספת לה - "בתחתונה".

27. על ממצא החומה ראה: ר' רייך וא' שוקרון, "חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד", קדמוניות לד (תשס"ב), עמ' 78-87. ראה עוד מאמרי "מתי נחצבה 'נקבת חזקיהו' ומקומם של בין החומותיים והמכתש", מחקרי יהודה ושומרון ט (תש"ס) [כנס תשנ"ט], עמ' 63-74.

28. ישעיהו כב, יא; מל"ב כה, ד; ירמיהו לט, ד, נב, ז.

29. המלה "מְעַרְבָה" נהגית על פי המסורה בהטעמת מלעיל. מלה זו מופיעה במקרא עוד פעמיים: בדה"א כו, ל, ובדה"ב לב, ל. בשני המקומות הנוספים המלה "מערבה" מוטעמת מלעיל. בכ"י לניגוד מסומנת בפסוקנו תלישא גם על האות ר'; ובמקראות גדולות דפוס ונציה באה בדה"א כו, ל הערת מסורה קטנה: "גי' מלעיל". נראה שזו גם מסורת כתר ארם צובה, שבו בשלושת הפסוקים באה הערת מסורה קטנה: "גי'". לפי הגיית מלעיל האות ה' היא ה' המגמה, ומשמעותה: למערב. כלומר, מהלך החומה היה למערב, לגיחון. את המלה

לשער הדגים שבצפון העיר, ונראה שכתוצאה מכך נמשך אזור "בין החומותיים" גם מצפון לגיחון. התוספת שנוספה לירושלים בימי הבית הראשון היתה אפוא צרה וארוכה, והשתרעה לכל אורך המדרון המזרחי של עיר דוד, וממזרח להר הבית, והיא מתאימה להיות "התחתונה" של התוספתא. ואולם, מסתבר שהכינוי "התחתונה" שבתוספתא כולל יותר ומתייחס לכל רוחבו של המדרון המזרחי של עיר דוד, בין החומות שבנו חזקיהו ומנשה לבין "חומה הראשונה" של ימי הבית השני, שעברה קרוב לראש המדרון המזרחי של עיר דוד, וממערב לחומת העיר של ימי הבית הראשון. חלקו העליון של המדרון הוא לכן מקום שהיה בתוך חומות העיר בכל ימי הבית הראשון, וחלקו התחתון הוא התוספת מימי חזקיהו ומנשה. מכיון שבימי הבית השני ייחסו את בניית "החומה הראשונה" לדוד ולשלמה,³⁰ מסתבר שאז גם התייחסו לכל המדרון המזרחי של עיר דוד כאל שטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון, והוא אפוא "התחתונה" של התוספתא, יחד עם השכונה שהיתה ממזרח להר הבית ולפנים ל"חומה הראשונה" (ראה מפה), שמקומה נוסף לעיר בימי מנשה.

"בנחל" אפשר לפרש מן הבחינה הלשונית, וגם לפי טעמי המקרא, בשני אופנים: האחד - היא מתייחסת לחומה, ולפיכך החומה נמצאת בנחל; והשני - היא מתייחסת לגיחון, והוא שנמצא בנחל. מסורת הקריאה הספרדית שהיתה בפיו של רד"ק למלה "מערבה" בדהיי"ב לג, יד היא הטעמת מלרע. לפי פירושו הראשון, החומה נבנתה ממערב לגיחון; ולפי פירושו השני, החומה נבנתה ממזרח לגיחון. בפירושו הראשון הסביר הרד"ק את המלה "מערבה" כשם הנקבה של מערב, ומכאן שמשמעות הכתוב היא שהחומה נבנתה ממערב לגיחון. לפירושו זה עלינו לומר, שהמלה "בנחל" מתייחסת לגיחון ולא לחומה, מכיון שממערב לגיחון נמצא המדרון המזרחי של עיר דוד ולא נחל קדרון. הפירוש השני של הרד"ק הוא שהאות ה' היא כינוי הנקבה, אף שאין בה מפי'ק, ו"מערבה" פירושו מערבה של החומה; ולכן את "מערבה לגיחון" הוא פירש: "מערב החומה היה לגיחון". כלומר, החומה נבנתה ממזרח לגיחון. לפי פירושו זה, ועל פי מקומו של הגיחון בתחתית המדרון המזרחי של עיר דוד אך לא באפיק הנחל, עלינו לומר שהמלה "בנחל" מתייחסת לחומה אשר נבנתה בנחל. הפשיטתא תרגם: "מן מערבה דגיחון נהרא". כלומר, החומה אינה ממערב למעיין הגיחון, אלא ממערב לנחל גיחון, הוא נחל קדרון, בצד המערבי של הנחל שהוא למרגלות המזרחי של עיר דוד. אפשר שתרגום זה משמר מסורת על מקום החומה בגדה המערבית של נחל קדרון למרגלות עיר דוד, כפירושו השני של הרד"ק. תרגום השבעים אינו מתייחס למילה "מערבה", ולפיו החומה נבנתה בעמק. וכך גם לפי התרגום הארמי - "ממישרא דגיחון בנחלא" [=מעמק הגיחון בנחל]. תודתי ליוסף עופר ולאורי מלמד על עזרתם בהבנת פסוק זה.

בשלהי שנת תשס"ב נחשף קיר שכיוונו צפון-דרום, צמוד לקיר המזרחי של הביצור הכנעני שהגן על מעיין הגיחון ("מגדל המעיין") - ראה ר' רייך וא' שוקרון, "חידושים בחפירות עיר-דוד, ירושלים", חידושים בחקר ירושלים ח (תשס"ג), עמ' 16. הקיר נחפר לגובה 6 מ', ועוביו כ-2 מ', והוא תוארך לשלהי ימי הבית הראשון. מקומו של הקיר קרוב למרכז הוואדי, והחופרים ראו בו המשך של חומה משלהי ימי הבית הראשון שנחשפה ממזרח לחומת חזקיהו בקטע שנמצא כ-120 מ' מדרום לגיחון. החופרים העלו גם את האפשרות, שהחומה קשורה לקטע קיר שעשוי להיות מימי הבית הראשון, שנחשף כ-150 מ' מצפון לגיחון (בשטח L) שנבנה במפלס גבוה מעט (על קיר זה ראה ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות קיד [תשס"ג], עמ' 94). אפשר שחומה זו היא החומה שבנה מנשה, והיא עוברת אפוא בנחל קדרון ממזרח לגיחון ובכיוון צפון-דרום. אם זיהוי זה נכון, הרי שממצא זה סותר את הטעמת מלעיל של המילה "מערבה" (שהרי כיוון החומה הוא דרום-צפון, ולא למערב) ואת פירושו הראשון של הרד"ק להטעמת המלרע; אך הוא מתאים לפירושו השני של הרד"ק על פי הטעמת מלרע וגם לתרגום הפשיטתא. המשמעות החרגה של המלה "מערבה" בפסוק זה לפי הרד"ק יכולה להעיד שמקורה במסורת ולא בסברה; ועל פי הממצא הארכיאולוגי, לפי הבנתו שלעיל, היא גם מתגלית כנכונה.

30. מלחמת-היהודים ה, ד ב [143]. ראה גם מדרש תדשא, כב (דברים), לפיו לאחר שלכד דוד את העיר התחתונה, "התחיל לבנות ירושלים העליונה, ועשה חומה בהיקף, וסיבב לעליונה ולתחתונה, ונעשו שתיהן שם האחד ירושלים, שנאמר: ויבן העיר מסביב וגו' (דהיי"א יא, ח)."

על מועד בניית החומה לתוספת "העליונה" נאמר בתוספתא, שהדבר היה "כשעלו בני הגולה". ביטוי זה מתייחס לכאורה לימי נחמיה, ששיקם את חומות העיר וחנכו (נחמיה יב, כז-מג). ואולם, בימי נחמיה לא הורחבה העיר, ועל כן לא ניתן לומר שהתוספת "העליונה" היא מימי נחמיה. במגילת תענית ניתנים שני תאריכים שבהם נחנכה חומת ירושלים בימי הבית השני: ז' באייר וד' באלול. לפי כ"י אוקספורד של הביאור למגילה ליום ז' באייר, אחד משני התאריכים מתייחס לימי החשמונאים - "כשפרצוהו מלכי יון וחזרו וגדרוהו" - ועל כן נראה שמגילת תענית מתייחסת לחנוכת "החומה השנייה".

הכינוי "העליונה" שבתוספתא מעיד על קשר אפשרי עם "העיר העליונה" של ימי הבית השני. הנימוק הבטחוני שניתן בתוספתא (ראה בבלי שבועות טז, א) לבניית החומה - "שתורפה של ירושלים משם ונוחה ליכבש משם" - מתקשר לצפון העיר, שממנו אכן הותקפה העיר בימי הבית השני כמה פעמים: מצור אנטיוכוס השביעי סידקס (132-134 לפנה"ס), כיבוש פומפיוס (63 לפנה"ס), כיבוש הורדוס (37 לפנה"ס) והכיבוש הרומי (בשנת 70). שתי חומות הגנו על צפונה של ירושלים בשלהי ימי הבית השני - "החומה השנייה" ו"החומה השלישית". כאמור, "החומה השנייה" נבנתה, קרוב לוודאי, בימי החשמונאים; ועל כן נראה שהכינוי "העליונה" מתייחס לשטח שהוקף על ידי חומה זו.

התחום שבו אכלו חברים קדשים קלים ומעשר שני כלל, כאמור, רק את תחומי העיר בסוף ימי הבית הראשון. יוסף בן מתתיהו תיאר את "החומה הראשונה" וכתב עליה, שהיא מימי דוד ושלמה והמלכים שמלכו אחריהם.³¹ ניתן לראות את דבריו כמשקפים את המסורת שהיתה בירושלים בסוף ימי הבית השני על תחומי העיר בימי הבית הראשון (שגם אומתו על ידי המחקר הארכיאולוגי), ועל כן נראה שחברים אכלו בכל התחום הזה קדשים קלים ומעשר שני. לפי התוספתא הם אכלו קרבנות ומעשר שני גם בתוספת "התחתונה", שהיא לדברינו המורד המזרחי של עיר דוד, שהיה בימי הבית הראשון בתוך תחומי העיר, ובימי הבית השני הוא היה מחוץ לעיר, וכן השכונה שהיתה ממזרח להר הבית ולפנים ל"חומה הראשונה" (ראה מפה).

נראה שמקום זה - "התחתונה" - הוא בית פאגי של התלמוד הבבלי, שנזכר בכמה מקומות, ולפיהם היה המקום מוקף חומה והיה בתוך התחום המקודש של ירושלים³² (בניגוד למקום שנקרא בית פגי, אשר נזכר במקורות התנאיים כמקום שהיה מחוץ לירושלים - על הר הזיתים).

עמי הארץ, לעומת זאת, אכלו קדשים קלים בכל השטח שנתחם בחומה בימי הבית השני. כלומר, גם בתחומי "החומה השנייה" (היא "העליונה" שבתוספתא), וגם בתחומי "החומה השלישית", כפי שמעיד ממצא סירי הבישול המנוקבים מקרבת שער הורדוס (שער הפרחים) של היום, שהיה בתחומי בית זיתא היא "העיר החדשה". ממצא זה תואם אפוא את שנאמר בתוספתא על עמי הארץ, שאכלו קרבנות גם מחוץ לשטח המקודש של ירושלים.

ז. סיכום

א. בכמה מקומות בירושלים - בעיר דוד, ברובע היהודי של היום וממזרח לשער הורדוס (שער הפרחים) - נמצאו סירי בישול עשויים חרס משלהי ימי הבית השני,

31. ראה בהערה הקודמת.

32. ראה במאמרי בתחומין יט (לעיל הע' 21). על הזהוי של "התחתונה" של התוספתא עם בית פאגי של התלמוד הבבלי כתבו המהרי"ט בתשובה (ח"ב, אה"ע סי' יב), והרב חיים אלפנדר, דרך הקדש, ד ע"ב - רע"ג.

- שנוקבו בדופנם. הנקבים אינם תוצאה של בלייה טבעית או שבר מקרי, אלא מעשה מכוון בידי אדם.
- ב. הנקבים אינם יכולים להיות נקבים שנעשו כדי לטהר את הכלים מטומאה, משתי סיבות:
1. הנקבים נעשו בדופן הכלי ולא בתחתיתו.
 2. הנקבים קטנים מהשיעור "כמוציא זית" - שזית יכול לצאת דרכם.
- ג. נראה על כן שבסירים אלו בישלו קדשים קלים. היה צריך לשבור כלים אלו, כדי למנוע שימוש חוזר בכלי, שיגרום לעבור על איסור אכילת נותר כתוצאה מהשימוש החוזר בסיר, שיגרום לפליטת מה שנבלע בסיר. הכלים נוקבו ועל ידי כך הם הוצאו משימוש ולא נחשבו יותר כלים, ולכן לא היה צריך לשוברם.
- ד. מציאתם של סירי הבישול המנוקבים בירושלים תומכת בדעת רש"י, שההלכה על שבירת כלי חרס שבישלו בהם קרבנות היתה תקפה לכל הקרבנות שנאכלו בירושלים, ולא רק לכלים שהכהנים בישלו בהם את קרבן החטאת בעזרה (דעת הרמב"ם).
- ה. הממצא של סירי הבישול המנוקבים בכמה מקומות בירושלים מעיד על תחומי העיר שבהם אכלו את בשר הקרבנות. לפי הממצא אכלו קרבנות גם בתחומים שנוספו לעיר במהלך ימי הבית השני, לרבות בית זיתא - "העיר החדשה" - שהוקפה ב"חומה השלישית". ממצא זה תואם את האמור בתוספתא על נוהגם של עמי הארץ לאכול מבשר הקרבנות בכל חלקי העיר המוקפים בחומה, אף באלו שהוקפו בחומה בימי הבית השני. בשונה מהם, חברים אכלו קרבנות רק בתחום שקודש, שהוא השטח שהיה בתוך חומות העיר בסוף ימי הבית הראשון. שטח זה הוא התחום שבימי הבית השני היה מוקף ב"חומה הראשונה", וגם המדרון המזרחי של עיר דוד, שהיה מעבר ל"חומה הראשונה" ומחוץ לעיר של ימי הבית השני, ומכונה בתוספתא "התחתונה".